

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Iranian Studies

ISSN: 1735 - 0700

Journal of Iranian Studies

Herat City and its Structural Changes During the Mongol and Timurid Periods*

Shahin Garakani Dashteh¹

Abstract

1. Introduction

Herat is one of the major cities in the eastern part of Greater Iran and northwestern Afghanistan. Like other cities of Khorasan, Herat was destroyed after the Mongol attack. The destruction and stagnation caused by the invasion of the Mongols had a short period and a process of reconstruction has begun after fifteen years. Studying the development process of Herat on that period, helps to clarify the urban transformations that occurred during the 13th to 16th centuries. It should also be said that the results of this research will be effective for understanding urban development models in the Timurid period and after. The main purpose of this article is to study the development process of Herat city during the Kurt and Timurid periods. The fundamental question of this research is what effect has the origin of the above governments had on the development trends in Herat city?

* Article history:

Received 30 March 2022

Received in revised form 17 February 2023

Journal of Iranian Studies, 22(43), 2023

Accepted 23 February 2023

Published online: 9 August 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Ph. D of Archaeology, Department of history and Archaeology, Faculty of Humanities, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
Email: Shaahin.Dsahthe@gmail.com

2. Methodology

The method used in this research is analytical-historical. The method of collecting information has been done in two stages: first stage; Studying historical sources, archaeological reports and research projects that have been published in relation to the general contents of the subject. The second stage: documenting the developments of Herat city during the period of Kurt dynasty and Timurid which was done based on the impressions of library and field studies. At the end, the analysis and arrangement of the research findings in order to achieve the trend of the development of Herat city, which has been presented in the desired time frame.

3. Discussion

The main city of Herat, which we know today as Old Herat, was located in the middle of the Enjil Block, between the north of the Hari River and the south of the Enjil canal, and just south of the Kohan-Diz of Herat. This area had a quadrangular defensive wall that dates back to the Timurid or possibly the Mongol era. With the destruction of the city of Herat due to the Mongol invasion (1221 A.D), the city of Herat has been uninhabited for fifteen years. Finally, with the decree of Ogedei Khan, the process of rebuilding the city started in 1236 A.D and these reconstructions have been focused mainly on the restoration of irrigation canals in the outskirts of the city (Heravi, 2006: 158). With the beginning of the rule of Malik Shams al-din Kurt, the founder of the Kurt dynasty, the square defensive wall of the city was restored and the people of Herat started building inside the city. At the same time, there was construction outside the defensive wall (Ibid: 217). During the reign of Malik Fakhr al-din, the wall of Herat was rebuilt and strengthened, and he also built several buildings inside the city (Ibid: 463). The construction of gardens in the northern suburbs of Herat became popular during the reign of Malik Ghiyas al-din, as

several royal gardens were built in the northern suburbs of Herat at this time (Allen, 1983: 94). At the end of the Kurt dynasty and during the rule of Malik Mu'ez al-din Hussein, the outer defensive wall of Herat was built. This wall covers the entire old city and the surrounding countryside. With the capture of the city in the 14th century by Timur, much damage was caused to the city of Herat, including the destruction of the outer defensive wall (Zamchi Esfazari, 1960: 81).

During the reign of Shahrokh, Herat was chosen as the capital of the Timurid state. At this time, by order of Shahrokh, Herat's defensive wall was restored and two intersecting bazaars were built in the center of the city, as well as Shahrokh's Madrasa complex and Khaniqah in the north of the city (Hafiz-i Abru, 1970: 10). The most important construction activity in the period of Shahrokh was focused on the construction in the northern outskirts of the city. As was constructed and restored several buildings, between the northern wall and Joy-i Enjil, along the path of Khiaban-i Herat, like Gouharshad and the Firouzshah complexes, and several gardens. In addition to that, several buildings and gardens were built in the lands between the Juy-i Enjil and Juy-i No, which have been indicative of the development of the city's suburbs towards the northern mountains of Herat (Allen, 1983: 46-49). During the reign of Sultan Hossein Bayqara, the last powerful ruler of the Timurid dynasty, most of the construction was concentrated in the northern suburbs of Herat. During this time, a large number of religious and non-religious complexes and buildings were built and restored along Khiaban-i Herat, between Malik Gate and Joy-i No (Khowandmir, 1993: 194-198). Apart from these buildings, as in the previous periods, a series of gardens were built and restored between the lands of Juy-i No and Juy-i Enjil. Among these gardens, the Jahanara garden is considered

the most important royal garden of Hossein Bayqara. The digging of the Juy-i Sultani, which was carried out at the end of Abu Saeed's period at the bottom of Gazurgah mountain and parallel to Juy-i Nu and Juy-i Enjil, caused the extent of the northern suburbs of Herat to extend to the foot of Gazurgah, Zanjirgah, and Mukhtar mountains until the end of Hossein Bayqara's period. The construction of this canal paved the way for the construction of numerous gardens and tombs in this part of the northern suburbs of Herat (Golombek & Wilber, 1995: 58-59).

4. Conclusion

The city of Herat can be considered the highest level of urban development during the rule of the nomadic population that entered Iranian lands after the Mongol invasion. The urban developments that have occurred in this city can be considered a combination of the Timurids' urban planning in their two former capitals, Samarkand and Kash. Like the inner city of Kash, Shahrokh also built two intersecting bazaars with a Chaharsu in the center of the city in Herat. The construction of the square-shaped defensive wall of the city cannot be attributed to the Timurid period, but the lack of change in its dimensions indicates the closeness of its shape to the Timurid urban development. Like the Samarkand, the importance of construction on the outskirts of the city has increased gradually in Herat as well. After the period of Shahrokh, almost no other new buildings were built inside the walls of Herat city. The Timurids of Herat, like Timur and the rulers of Kurt, used the northern outskirts of the city as a suitable place to build settlements and future developments. In this direction, the construction of various gardens and buildings continued in the northern suburbs of Herat until the end of the Timurid government of Iran, until there was no place left for new constructions in this area of the city. In this way, the city of Herat, which was limited to the old Herat area with a square defensive wall at the beginning of the Timurid period, expanded based on the development of

water resources (construction of water channels) as much as possible towards the northern suburbs. At the end of the Timurid period, unlike the Kurt period, no outer defensive wall was built to determine the extent of the city, and only the natural barrier defined by the mountains in the north of Herat determined the final extent of this development. These constructions are all indicative of the nomadic tendencies of the Timurids and their related nobles who, like the Mongols, despised life inside the city walls and wanted it to be as close as possible to live in nature.

Keywords: Herat, Khorasan, Ilkhanid, Kurt dynasty, Timurid.

How to cite: Garakani Dashteh, S. (2023). Herat City and its Structural Changes During the Mongol and Timurid Periods. *Journal of Iranian Studies*, 22(43), 373-414. <http://doi.org/10.22103/JIS.2023.19235.2315>

تحولات ساختار شهر هرات از ابتدای ایلغار مغول تا انتهای عصر تیموری*

(علمی-پژوهشی)

شاهین گرکانی دشته^۱

چکیده

هرات در ناحیه شرقی ایران بزرگ و شمال غرب افغانستان امروزی، یکی از شهرهای عمده ایالت خراسان به حساب می‌آمده است. با آغاز ایلغار مغول، شهر هرات همچون بسیاری از شهرهای آباد خراسان، تخریب و نابود شده است. با این حال، عمر این دوره رکود بسیار کوتاه بوده و تنها بعد از پانزده سال، روند بازسازی و توسعه شهر آغاز شده است. مطالعه روند توسعه هرات که تقریباً از اوایل قرن هفتم تا اوایل قرن دهم هجری در جریان بوده، می‌تواند به تبیین روندهای توسعه شهری در ایران دوره ایلخانی و تیموری کمک کند. همچنین، نتایج حاصل از این بررسی می‌تواند در شناخت هرچه بهتر الگوهای ساخت و توسعه شهرها در دوره‌های پس از تیموری مؤثر باشد. هدف اصلی این مقاله، بررسی دقیق روند گسترش و توسعه هرات در طول تسلط خاندان آل کرت و دوره تیموری است. سؤال اصلی که این پژوهش در پی پاسخ به آن بوده، این است که تحولات و روند توسعه شهر هرات در طول حکومت خاندان آل کرت و تیموریان چگونه بوده و خاستگاه دولت‌های فوق چه تأثیری بر این تحولات داشته است؟ این پژوهش به روش تحلیل

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۱/۱۰ تاریخ ویرایش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۲۸ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۱۲/۰۴

DOI: 10.22103/JIS.2023.19235.2315

مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۲، شماره ۴۳، شهریور ۱۴۰۲، صص ۳۷۳-۴۱۴

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسندگان

۱. دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی دوره اسلامی، دانشکده علوم انسانی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه:

shaahin.dashteh@gmail.com

تاریخی انجام شده و نتایج آن نشان می‌دهد که توسعه حومه شهر هرات که از زمان آل کرت، در ناحیه شمالی شهر آغاز شده، در دوره تیموریان نیز با همان جدیت دنبال شده است. این روند سبب شده تا شهر هرات فارغ از تعیین حدود و حریمی شناخته شده، بر اساس توسعه منابع تأمین آب و به وسیله احداث باغات وسیع، به سمت حومه شمالی شهر گسترش یابد.

واژه‌های کلیدی: هرات، خراسان، تیموریان، آل کرت، ایلخانان.

۱. مقدمه

در هنگام ایلغار مغول، شهرهای ایالات بزرگ خراسان، متحمل بیشترین صدمات ناشی از این هجوم شدند. شهرهای بزرگی همچون مرو و اورگنج، عملاً از روی نقشه حیات حذف شده و شهرهایی چون نیشابور و سمرقند نیز با وجود دیدن لطمات بسیار زیاد در فاصله کمی از هسته پیشین خود، دوباره شکل گرفته و به حیات خویش ادامه دادند. در این میان، شهر هرات نیز متحمل خسارات فراوانی گردید. این شهر دوبار مورد هجوم قرار گرفت و در بار دوم به طور کامل تخریب و رگ‌های حیات آن قطع گردید. بازسازی دوباره هرات، مرهون قرار گرفتن آن بر سر راه تجاری‌ای بود که از نواحی ماوراءالنهر به هند می‌گذشت. همین موضوع سبب گردید که به دستور اوگتای قاآن، تجار هراتی که موطن خویش را ترک کرده بودند، به این شهر بازگشته و خون تازه‌ای به پایتخت آتی خراسان تزریق کنند (هروی، ۱۳۸۵: ۱۱۰-۱۳۰). می‌توان گفت که روند تحولات شهر هرات از این تاریخ به بعد، آن‌چنان قابل اهمیت است که پیگیری آن می‌تواند به روشن شدن بخشی از روند تحولات شهرسازی در ایران در طول قرون هفتم تا دهم هـ ق کمک کند. جایگاه هرات به عنوان پایتخت دودمان تیموری و همچنین به عنوان شهر ولیعهدنشین خاندان صفوی در طول قرن دهم هـ ق، گویای این حقیقت است که این شهر به عنوان یکی از الگوهای مهم توسعه شهری در طول این قرون مطرح بوده است. شهر مهمی که ساختار و استخوانبندی آن را می‌توان یکی از سرمشق‌های مؤثر در فرآیند شکل‌گیری مکتب شهرسازی اصفهان در عهد صفوی محسوب نمود (جیحانی و رضایی پور، ۱۳۹۶: ۱۳۳).

هدف اصلی این مقاله پیگیری روند توسعه و بازسازی شهر هرات از بعد از ایلغار مغول تا انتهای دوره تیموری است. این بررسی که بر مبنای مستندات تاریخی و همچنین مستندات در دسترس باستان‌شناختی انجام شده، تحولات دوره‌ای در این شهر را به صورت مستند بازنمایی کرده است.

سؤال اصلی که این پژوهش در پی پاسخ به آن بوده، این است که تحولات و روند توسعه شهر هرات در طول حکومت خاندان آل کرت و تیموریان چگونه بوده و خاستگاه دولت‌های فوق چه تأثیری بر این تحولات داشته است؟

۱-۱. پیشینه تحقیق

مطالعه تحولات شهر هرات در دوران حکمرانی ملوک آل کرت و تیموریان پیشینه طولانی داشته و تا کنون چندین پژوهش مستقل در این حوزه انجام شده که بعضی به طور جامع تحولات شهر هرات را مورد بررسی قرار داده و بعضی دیگر تنها به مطالعه تحولات یکی از نواحی شهری هرات در طی این دوران پرداخته‌اند.

سرور همایون (۱۳۸۰)، عبدالحکیم طیبی (۱۳۶۸) و ولی‌شاه بهره (۱۳۹۱)، در طی پژوهش‌هایی که منحصراً مبتنی بر بازگویی مطالب منابع تاریخی بوده، به بازگویی تاریخ تحولات شهر هرات به طور کلی و به طور ویژه در عهد دودمان تیموری پرداخته‌اند. در میان منابعی که تحولات شهر هرات را در قرون میانی اسلامی مد نظر قرار داده‌اند، می‌بایست به پژوهشی که توسط تری آلن (۱۹۸۳) ارائه شده، به عنوان یکی از منابع بسیار مهم در حوزه مطالعه و بررسی شهر هرات نگاه کرد. این پژوهش به آن دلیل که در صدد تطبیق اطلاعات موجود در منابع تاریخی با وضع فعلی شهر هرات بوده، از منابع بسیار مهم در زمینه مطالعه وضعیت شهر هرات، به صورت ویژه در دوره تیموریان، محسوب می‌گردد. با این حال، به نظر می‌رسد که آلن در حوزه مطالعه تحولات در دوره آل کرت به

منابع اصلی این دوره چندان التفاطی نداشته و مطالعه تحولات این دوره را تنها براساس منابع دوره تیموری مد نظر قرار داده است. همچنین، مطالعات جدیدی که توسط شاهین گرکانی دشته و همکاران (۱۴۰۰) و همینطور اوتو فرانکه و تامس اوربن (۲۰۱۵، ۲۰۱۷) و (۲۰۲۰) ارائه شده، بعضی از نتایج ارائه شده در پژوهش آلن را مورد تردید قرار داده است. پژوهش‌های اخیر که بر مبنای مطالعات و کاوش‌های انجام شده در شهر هرات به سرپرستی فرانکه و اوربن ارائه گردیده، روند تحولات تاریخی شهر هرات را از پیش از دوره اسلامی تا زمان معاصر مورد توجه قرار داده است. مستندات که در این پژوهش‌ها ارائه شده، به بسیاری از معماهایی که تاکنون درباره تاریخ تحول شهر هرات بر جای مانده بود، پاسخ گفته است. با این همه به دلیل نبود مستندات فرهنگی قابل اتکا از دوره آل‌کرت، این پژوهش‌ها نتوانسته‌اند به درک تحولات شهر هرات در این دوره مهم تاریخی کمکی بکنند.

سایر پژوهش‌های ارائه شده در مورد هرات، فارغ از مطالعه روند کلی تحولات شهر هرات، تنها به مطالعه موردی بعضی از نواحی یا مجموعه‌های این دوره توجه کرده‌اند. مطالعه روند تحولات محدوده خیابان هرات در دو پژوهش مورد توجه بوده است (فکری سلجوقی، ۱۳۴۳؛ گرکانی دشته و همکاران ۱۴۰۰). همچنین وارویک بال (۱۹۸۱)، جیحانی و رضایی پور (۱۳۹۶) و محمدحسن صابر هروی (۱۳۸۶) ضمن مطالعه تحولات باغ‌سازی در حومه شمال هرات، تاثیر این تحولات را بر گسترش حومه این شهر مورد مطالعه قرار داده‌اند. عبدالکریم احراری (۱۳۱۰) و فکری سلجوقی (۱۳۸۶) بر مبنای مطالعه منابع تاریخی و مقایسه آن با مستندات امروزی شهر هرات، به بررسی جایگاه کنونی مزارات این شهر پرداخته‌اند. از این میان، پژوهش انجام شده توسط فکری سلجوقی، به دلیل ارائه مستندات تازه که براساس آن می‌توان به روند تحولات تاریخی شهر هرات پی برد، بسیار

قابل توجه است. لیزا گلمبک (۱۹۶۹) و فکری سلجوقی (۱۳۴۱) در دو پژوهش مستقل به بررسی مجموعه گازرگاه هرات و همچنین مطالعه تحولات بخشی از حومه شمال شرقی هرات پرداخته‌اند. در نهایت نیز می‌بایست به مقاله ارائه شده توسط ماریا سابتلنی (۱۹۹۱) در مورد مجموعه اخلاصیه هرات اشاره کرد که توانسته است تحلیل قابل تاملی را در مورد تحولات حومه شمالی هرات در زمان تیموریان ارائه کند. در تمامی پژوهش‌های ذکر شده، مطالعه روند بازسازی و تکامل شهر هرات، از اوایل قرن هفتم تا اوایل قرن دهم هـ.ق، به صورت پیوسته مورد توجه نبوده است. این پژوهش قصد دارد برای اولین بار این روند تاریخی را مورد بررسی و مطالعه قرار دهد.

۲-۱. روش پژوهش

روش مورد استفاده در این پژوهش تحلیلی-تاریخی بوده است. روش گردآوری اطلاعات نیز در دو مرحله انجام شده است: مرحله اول: مطالعه منابع تاریخی، گزارش‌های باستان‌شناسی و طرح‌های پژوهشی از آنچه پیشتر در رابطه با محتویات کلی موضوع انجام گرفته است. مرحله دوم: مستندنگاری و ترسیم خطوط تحولات شهر هرات در طول دوره آل کرت و تیموری که براساس برداشت‌های مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی انجام شده است. در پایان هم تحلیل و انتظام یافته‌های پژوهش به منظور دست‌یابی به روند تحولات توسعه شهر هرات در بازه زمانی مورد نظر ارائه گردیده است.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. هرات، آغاز رنسانس شهرسازی در ایران

هرات، از شهرهای کهن منطقه خراسان محسوب می‌شود که در قسمت شمال غربی افغانستان امروزی و در نزدیکی مرزهای شرقی ایران واقع شده است. این شهر با استقرار در میانه مسیر راه‌های تجاری که شمال ایران و ماوراءالنهر را به مناطق شمالی هندوستان متصل

می‌کرده، یکی از مراکز مهم تجارتهی در شرق ایران به حساب می‌آمده است (Gammell, 2016: 90).

هرات و حومه اطراف آن، از چندین بلوک یا ناحیه زیستی تشکیل می‌شده‌اند. معروفترین این بلوکات، بلوک انجیل بوده، که بزرگترین بلوک هرات نیز محسوب می‌شده است. بلوک انجیل، شهر هرات را به صورت کامل در برمی‌گرفته و حدود آن از رود هری که در جنوب هرات قرار داشته، آغاز، و در سمت شمال به نهری با نام انجیل ختم می‌گردیده است (حافظ ابرو، ۱۳۴۹: ۱۸). نهر انجیل نیز، آبراهی دست‌ساز بوده با کشیدگی از شرق به غرب، که آب را به مزارع شمالی هرات می‌رسانده است. در شمال این آبراه، بلوک دیگری قرار داشته، با نام خیابان. محدوده این بلوک از شمال نهر انجیل آغاز می‌شده و در شمال، به نهر دیگری ختم می‌شده است با نام جوی نو، که آن هم به موازات نهر انجیل از شرق به غرب هرات جریان داشته است (همان: ۲۱). قسمت‌های عمده‌ای از حومه هرات که در شمال شهر واقع بوده است، در میان بلوک خیابان قرار می‌گرفته‌اند. عمده شهر هرات را می‌توان منحصر به این دو بلوک مهم دانست که در فاصله میان رود هری و کوه‌های شمال هرات قرار داشته و بیشتر سکونت‌گاه‌های شهری و حومه‌ای در میان آن‌ها واقع می‌شده‌اند (Allen, 1983: 11-13).

۲-۲. هرات تا پیش از حمله مغول

اولین نشانه‌های سکونت در شهر هرات، از دو ناحیه مصرخ و شمیران که هر دو در شمال دیوارهای شهر کهن هرات قرار داشته‌اند، به دست آمده است. مصرخ، کهن‌دژی بوده است که هسته مرکزی آن را مقبره دو تن از فاتحین عرب به نام‌های سید عبدالله بن جعفر طیار و شاهزاده قاسم تشکیل می‌داده‌اند (واعظ، ۱۳۸۶: ۱۳). شاید به همین دلیل است که اهالی هرات نام این محل را مصرخ، که به عربی به معنای محل نوحه‌گری است، نهاده‌اند (بهره، ۱۳۹۱: ۹۱). مصرخ که وسعت آن در برابر شهر هرات، همچون شهرک کوچکی جلوه می‌کرده، بین جوی انجیل و دیوار شمالی شهر قرار داشته و سیف

هروی (قرن هشتم هـ.ق) قدمت آن را مقدم بر هرات دوران میانه می‌دانسته است (هروی، ۱۳۸۵: ۷۶-۷۷). صابر هروی می‌گوید که در زمان خواجه عبدالله انصاری، در حدود قرن پنجم در محل قهندز، باغی با ابنیه عالی قرار داشته که منزل پدر خواجه بوده است (صابر هروی، ۱۳۸۶: ۵۴). گویا تا قرن پنجم این قسمت از هرات، یعنی مصرخ و ناحیه میان دیوارهای کهن شهر تا جوی انجیل، معمور بوده و ربض شمالی شهر محسوب می‌شده است. در این زمان حادثه‌ای سبب ایجاد دگرگونی در محدوده ربض تاریخی هرات می‌گردد. اسفزاری (قرن نهم هـ.ق) ضمن گزارشی این حادثه را این‌گونه شرح داده است: «در سنه ثمان و عشرين و اربعمائه سلجوقیان قصد هرات کردند، مردم شهر ایشان را منع کردند و در شهر نگذاشتند و در این وقت قهندز و ربض معمور و مردم‌نشین بود [...] و سلجوقیان هرسال می‌آمدند [...] و بر شهر دست نمی‌یافتند و مردم شهر به قحط و غلا و جلا [...] مبتلا گشتند و قهندز و ربض خراب شد.» (زمچی اسفزاری، ۱۳۸۸: ۳۸۷).

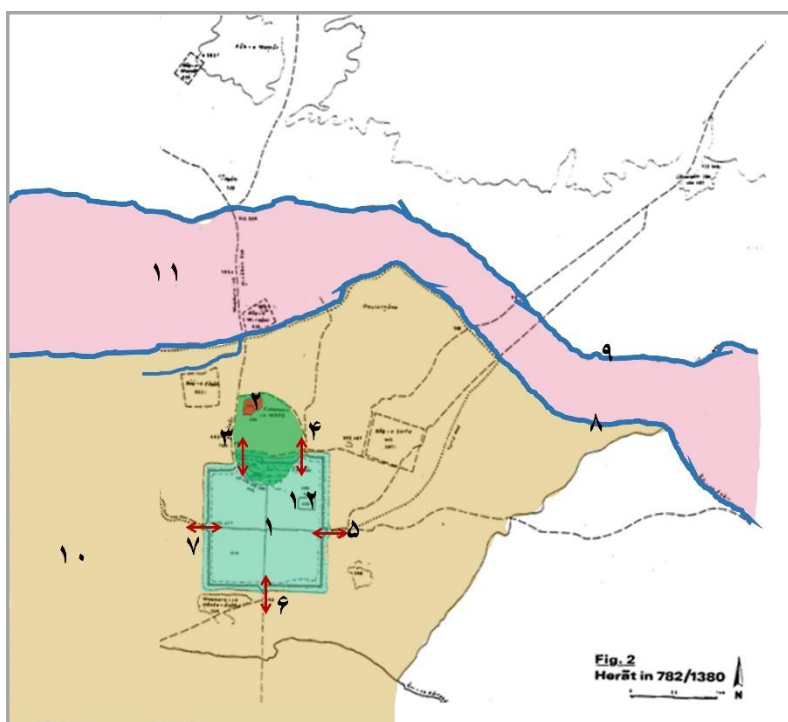
در نتیجه حملات مکرر سلجوقیان که به قصد فتح شهر هرات صورت می‌گرفته است، حومه شمالی شهر که هسته تولد شهر و ربض تاریخی آن به شمار می‌رفته، تخریب و خالی از سکنه شده، به صورتی که تا سال‌ها، گزارشی در موضوع استقرار در این ناحیه دیده نمی‌شود. حفاری‌هایی که در طول دهه اول و دوم قرن حاضر میلادی توسط هیئت مشترک آلمان و افغانستان در محل کهندز صورت گرفت، مؤید این نظر است که این ناحیه، کهن‌ترین قسمت هرات بوده است. حفاری در قسمت جنوبی مقبره شاهزاده قاسم، شواهدی از استقرارهای متعلق به قرن ۳ تا ۵ هـ.ق را مشخص ساخته و همچنین در قسمت شمال شرقی مقبره عبدالله معاویه شواهدی از استقرارهای متعلق به قرن اول قبل از میلاد به دست آمده است (Franke, 2015: 66). این حفاری‌ها که هم‌زمان در محل قلعه اختیارالدین (واقع در قسمت شمالی هرات کهن) نیز انجام گرفته، مؤید آن است که موارد فرهنگی یافت شده از هر دو مکان، تقریباً مشابه بوده و نشان از پیوستگی میان کهندز و قلعه اختیارالدین دارد (Ibid: 76). حفاران، براساس کاوش‌های انجام شده، اظهار کرده‌اند که

قسمت فوقانی قلعه، حداقل از ابتدای نیمه دوم قرن اول ق.م مورد استفاده قرار گرفته و ساختارهای معماری در آن وجود داشته است (Franke & Urban, 2017: 464). این پیوستگی با توجه به کشف استحکامات در شمال کهن‌دز که به پیدا شدن دروازه شمالی این دژ کهن انجامیده، قابل تأیید است (Ibid: 692). در نهایت، حفاران این پروژه چنین نتیجه گرفتند که کهن‌دز قدیمی‌ترین قسمت شهر هرات محسوب می‌شود و قلعه اختیارالدین که در قسمت جنوبی آن قرار دارد، به صورت استقرار در منطقه بیضی شکلی، به قسمت جنوبی کهن‌دز متصل بوده است. آنان در نهایت نتیجه می‌گیرند که شهر اصلی هرات احتمالاً در حدود اواخر قرن دوم و اوایل قرن سوم هجری احداث شده و بعد از احداث این شهر، حومه شمالی آن در حد فاصل دیوارهای شهر تا جوی انجیل و همین‌طور کهن‌دز، دیگر مرکزیت اصلی هرات را از دست داده‌اند. (Franke, 2015: 81)

شهر اصلی هرات که امروزه آن را با عنوان هرات کهن می‌شناسیم، در میان بلوک انجی و در حد فاصل شمال رود هری و جنوب نهر انجیل و درست در جنوب کهن‌دز تاریخی هرات واقع بوده است. این محوطه دارای حصار چهارگوش بوده که عمر آن به دوره شاهرخ تیموری یا احتمالاً عصر ایلخانان مغول می‌رسد. حصار فوق دارای پنج دروازه بوده است. دو دروازه در قسمت شمال دیوار با نام‌های قیچاق (شمال شرقی) و ملک (شمال غربی)، یک دروازه در میان دیوار غربی با نام عراق، یک دروازه در میان دیوار شرقی با نام خوش یا خشک و در نهایت، دروازه فیروزآباد که در میان دیوار جنوبی شهر واقع بوده است. محوطه شهر، همچون دیگر شهرهای عهد تیموری توسط دو راسته‌بازار که از چهار دروازه اصلی آغاز می‌شدند، به صلیب کشیده شده است. مسجد جامع که عمر آن به قرن ششم هجری قمری می‌رسیده، در گوشه شرقی شهر و ارگ هرات، معروف به قلعه اختیارالدین نیز در قسمت شمالی شهر و چسبیده به دیوارهای حصار پیرامونی واقع بوده است. اسناد تاریخی، زمان احداث این ارگ را به حدود قرن ۶ هجری منسوب می‌کنند، با این حال، مستندات باستان‌شناختی عمر ارگ را فراتر از این تاریخ مفروض داشته‌اند (Allen, 1983:13) (نقشه ۱).

مسئله‌ها باستان‌شناختی که پیشتر به آن اشاره شد، تاریخ حدودی احداث شهر هرات را به طور تقریبی به اواخر قرن دوم و اوایل قرن سوم هـ.ق قمری مربوط دانسته‌اند. بر مبنای گزارش تاریخی که اصطخری در قرن چهارم هجری از این شهری جدید الاحداث ارائه کرده، می‌توان تا اندازه‌ای سیمای شهر اولیه هرات را تا پیش از ایلغار مغولان مشخص نموده و آن را با سیمای امروزی شهر کهن هرات مقایسه کرد. براساس گزارش اصطخری، شهر هرات دارای چهار دروازه بوده و مسجد جامع، درست در مرکز شهر قرار داشته و بازارهای شهر پیرامون آن را احاطه می‌کردند (اصطخری، ۱۳۷۳: ۲۷۸-۲۷۹). با این که اشاره به چهار دروازه در این گزارش ما را تا اندازه‌ای به یاد حصار چهارگوش هرات می‌اندازد، اما اشاره به استقرار مسجد جامع در مرکز شهر^۱، این گمان را به ذهن متبادر می‌سازد که هرات تا پیش از ایلغار مغول، ابعادی بیش از اندازه کنونی را دارا بوده، به صورتی که مسجد جامع در میان آن قرار می‌گرفته و کهن‌دژ چسبیده به دیوارهای شمالی این شهر واقع بوده و ربض آن نیز در حومه شمالی و تا حدود جوی انجیل قرار می‌گرفته است. شکل هندسی شهر مشخص نیست، اما به دلیل گسترش ارگانیک شهر، می‌توان حدس زد که هرات پیش از عهد مغول، فاقد فرم هندسی مشخصی بوده است. (تصویر ۱).

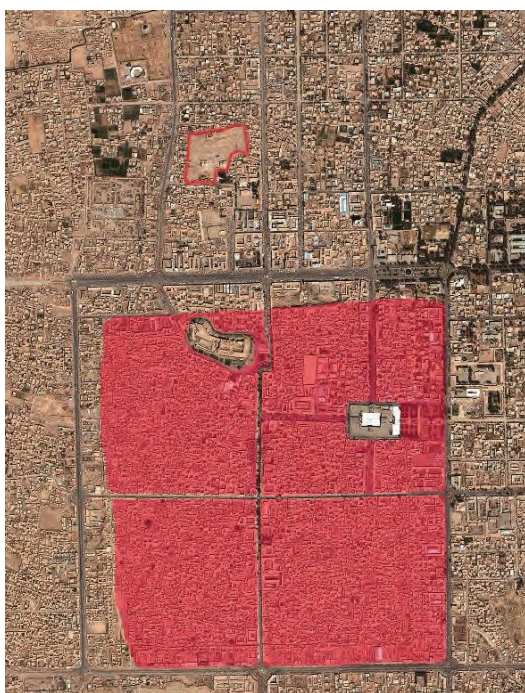
۳-۲. تخریب هرات از پی هجوم مغولان

نقشه ۱. شهر هرات: ۱. شهر کهن ۲. تپه کهن‌دز در قسمت شمالی محل احتمالی هسته اولیه تشکیل شهر ۳. دروازه ملک ۴. دروازه قبیچاق ۵. دروازه خوش (خشک) ۶. دروازه فیروزآباد ۷. دروازه عراق ۸. جوی انجیل ۹. جوی نو ۱۰. بلوک انجیل ۱۱. بلوک خیابان ۱۲. مسجد جام (بازترسیم توسط نگارنده بر روی نقشه ارائه شده از: Allen, 1983).

دو سال بعد از آغاز هجوم سراسری مغولان به ایران در ابتدای سال ۶۱۸هـ.ق، تولای، پسر چنگیزخان، در راس یک سپاه بزرگ به شهر هرات هجوم آورد و با کشتن ملک شمس‌الدین جوزجانی، از امرای سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه، هرات را متصرف شد. بنابر تصریح سیف هروی، لشکر مغول، مردمان هرات را از شهر بیرون آورده و بیشتر آنان را به قتل رساند، به صورتی که تنها دویست هزار نفر از اهالی از این کشتار جان به در

بردند (هروی، ۱۳۸۵: ۱۱۰). بعد از تصرف هرات، مردمان شهر در پی فتوحات سلطان جلال‌الدین در جنوب خراسان، سر به شورش برداشتند. مغولان این بار به سرکردگی ایلکجیدای نوین در همان سال ۶۱۸ هـ ق در طی یک جنگ شش ماهه، شهر را دوباره مفتوح کردند. این بار، فرمانده مغول بنا بر دستور چنگیزخان، تمامی شهر و بارو و دیوارهای

آن را تخریب و تمامی مردمان آن را به قتل رساندند. سیف هروی می‌گوید: «مغولان تمامی اهالی شهر را سر بریدند و تمامی بناها و سراهای شهر را فروکوفتند و خندق را بیانداشتند و شرفات و ابراج بارو را خراب کردند» (همان: ۱۱۴). بعد از این ویرانی، هرات تا سال ۶۳۴ هـ ق، به مدت پانزده سال، خالی از جمعیت و متروک بوده است (همان: ۱۳۰).

۲-۲. ساخت و ساز در شهر هرات در دوره مغول و آل کرت

در سال ۶۳۴ هـ ق، پانزده سال پس از ویرانی شهر هرات، اوگتای قاآن (۶۲۶ تا ۶۳۹ هـ ق)، جانشین چنگیز، یکی از تجار هراتی به نام عزالدین مقدم هروی را مأمور

تصویر ۱. تصویر هوایی از محوطه هرات کهن که با هایلایت قرمز نشان داده شده و در شمال آن قلعه اختیارالدین و در شرق آن مسجد جامع مشخص است. کهن دز نیز در شمال شهر با خط قرمز مشخص شده است (Franke & Urban 2017)

بازسازی هرات کرد و به این منظور چندین خانوار از تجار هراتی را که در ترکستان ساکن بودند، با عزالدین مقدم به سمت هرات گسیل داشت (هروی، ۱۳۸۵: ۱۴۱). این اولین نشانه از بازگشت زندگی به هرات بعد از حمله مغول است. پس از عزالدین مقدم در سال ۶۳۶ هـ ق امیرمحمد هروی جانشین پدرش شده است. در این زمان از طرف مغولان، شحنه‌ای مغولی به نام خرلغ با امیرمحمد همراه گردید. از اقدامات اینان، ساخت امارت و کوشک توسط خرلغ در حومه شرقی شهر هرات در نزدیکی دروازه خوش، و همچنین ساخت بازارچه کوچکی توسط امیرمحمد است که آن نیز در حومه هرات کهن واقع بوده است (همان: ۱۵۴). در این زمان خانوارهای بیشتری از طرف اوگتای جهت اقامت به شهر فرستاده شده و به کمک اینان، امیرمحمد، جوی‌های کهن هرات، مانند جوی انجیل را بازگشایی کرده است (همان: ۱۵۸). در سال ۶۳۸ هـ ق شخص دیگری با نام امیرمجدالدین کالیونی از طرف گرکوز^۲ به عنوان حاکم هرات منصوب شد (همان: ۱۵۹). در دوره امیرمجدالدین، سایر جوی‌های هرات به طور کامل بازسازی شده و جمعیت شهر افزایش یافته، به صورتی که بنا بر قول هروی در این زمان جمعیت شهر به شش هزار و نهصد نفر بالغ می‌شده است (همان: ۱۶۳). امیرمجدالدین برای خود در بیرون از شهر هرات در جوار گور خواجه عبدالله طاقی در نزدیکی دروازه خوش (احراری، ۱۳۱۰: ۳۶) سرایی بزرگ احداث کرده است (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۹: ۱۱۹). با مرگ امیرمجدالدین و جانشین او، در سال ۶۴۵ هـ ق، حکومت شهر هرات و مضافات آن به حکم مُنگو قاآن به شمس‌الدین کرت، سردودمان ملوک آل کرت رسید (هروی، ۱۳۸۵: ۱۷۵).

تا پیش از روی کار آمدن ملک شمس‌الدین در هرات، عمده ساخت و سازها در بیرون از شهر کهن انجام شده و تا این زمان حصار ویران شده شهر بازسازی نشده بود. سیف هروی بیان می‌دارد که در این زمان، ملک شمس‌الدین اقدام به بازسازی عمارات در داخل شهر کرده، اما پیش از شروع کار، مردم بر او خرده می‌گیرند که شهر بی حصار، هر قدر نیز که آباد باشد، مورد هجوم یاغیان قرار خواهد گرفت و ویران می‌شود. بنابراین، برای اولین بار بعد از هجوم مغولان، ملک شمس‌الدین حصار کهن شهر هرات را بازسازی کرده

است (هروی، ۱۳۸۵: ۲۱۷). به درستی نمی‌توان گفت که این بازسازی بر مبنای همان دیوارهای قدیم شهر بوده و یا طرحی اساساً نوین برای بازسازی هرات ریخته شده است؟ با این حال، با توجه به گزارش اصطخری که پیشتر به آن اشاره شد، می‌توان حدس زد که هرات بازسازی شده در زمان ملک شمس‌الدین بسیار کوچکتر از هرات عهد سلاجقه و حکام غوری بوده و براساس یک طرح از پیش معین و محتملاً بر پایه یک شکل هندسی مشخص که همان فرم چهارگوش بوده، مورد بازسازی قرار گرفته است.

امیرمرکتای مغول، شهنة هرات، نیز در این زمان برای خود کوشکی در حومه جنوبی هرات برپا داشت (هروی، ۱۳۸۵: ۲۷۹). در سال ۶۶۳ هـ.ق به فرمان آباقاخان کارخانه‌ای در حومه جنوبی شهر هرات احداث شده است. سیف هروی می‌گوید که ملک شمس‌الدین جهت آبادانی هرچه بیشتر اندرون شهر، خواهان احداث این کارخانه در داخل هرات بود، اما فرستادگان آباقا بر احداث آن در حومه شهر اصرار داشته و گفته‌اند: «حکم پادشاه چنگیزخان و اکتای خان و هلاکوخان و آباقاخان آن است که هیچ ملک و شحنة اندرون شهر هرات را عمارت نکنند [...] القصة [...] بر طرف جنوبی شهر کارخانه‌ای عالی [...] بساختند و در مقابل آن بازاری معمور گردانیدند تا درب فیروزآباد» (همان: ۳۱۱).

با حکم غازانخان به سال ۶۹۳ هـ.ق، ملک فخرالدین نوه ملک شمس‌الدین بر حکومت هرات منصوب شد. در زمان ملک فخرالدین برج و بارو و خاکریز و بند خندق هرات مرمت شده و ارتفاع دیوار شهر افزایش یافته است. (هروی، ۱۳۸۵: ۴۶۳) سیف هروی این‌گونه در باب اقدامات عمرانی ملک فخرالدین می‌گوید:

«بعد از آن که بند و خندق معمور گشت [...] در پای حصار میدانی ساخت بس بزرگ و به اسم عیدگاه دیواری گرد او درکشید و در پای حصار فیروزی خانقاهی عالی منقش برآورد [...] در مقابل درب برامان [ملک] مسجدی که معروف است به مسجد تره‌فروش آبادان کرد، و بازاری در پای حصار بساخت

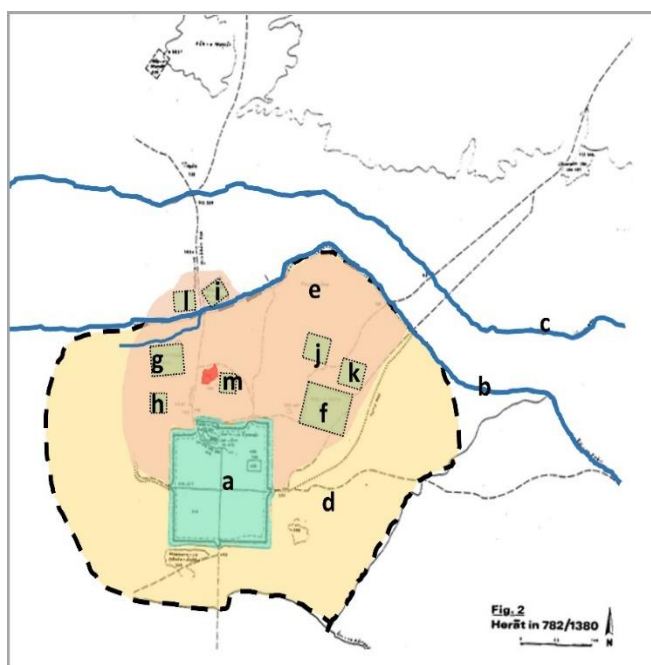
[...] و در مزارات و مقابر چون گازرگاه و خیادوان و خواجه ابوالولید و خانجه باد و خواجه طاقی [...] ختم قرآن فرمود» (هروی، ۱۳۸۵: ۴۶۳-۴۶۴).

گویا منظور سیف هروی از حصار، دیوار قلعه یا ارگ حکومتی هرات، معروف به اختیارالدین بوده که چسبیده به دیوار شمالی هرات و در میان دروازه ملک و قبیچاق قرار داشته است.

در سال ۷۰۶ هـ ق ملک غیاث‌الدین به عنوان جانشین برادرش حاکم هرات گردید، اما بعد از مدت کوتاهی به حکم اولجایتو به طور موقت از مقامش معزول و به سلطانیه فراخوانده شد. در این مدت شحنة‌های مغول در هرات مستقر بودند و ابنیه‌ای را در شهر احداث کردند که ترتیب آن از این قرار بوده است: «محمددلداى در جوار مسجد فلک‌الدین بازاری بساخت و آن را به سوق السلطان مسمی گردانید [...] امیریساول نیز بازار قدیمی جنوب شهر را که مدروس شده بود، به حال عمارت بازآورد [...] و بوجای نیز بیرون درب خوش بازاری بنیاد نهاد.» (هروی، ۱۳۸۵: ۶۰۳). به غیر سوق السلطان که مکان آن در داخل شهر و در کنار دروازه عراق قرار داشته (Allen, 1983: 94)، دو بازار دیگر در خارج از دیوارها بنیاد یافته‌اند.

با بازگشت ملک غیاث‌الدین کرت به هرات، در سال ۷۲۸ هـ ق جنگی میان او و یکی از شاهزادگان مغول به نام یسور واقع شده است. سیفی هروی در شرح جنگی که میان این دو واقع شده، برای اولین بار در تشریح حومه شمالی هرات به «باغات و شارع باغ سفید» (هروی ۱۳۸۵، ۷۱۳) در شمال دروازه ملک و قیچاق اشاره می‌کند که نشان از ساخت

باغات در این قسمت از حومه شمالی شهر دارد. در واقع، در منطقه‌ای که تا قرن پنجم، ربض شهر قرار داشته، در این زمان باغ‌های شهر احداث شده‌اند. در گزارش تری آلن نیز جایگاه باغ‌های این ناحیه این‌گونه آمده است: باغ زاغان در غرب خیابان و جنوب پل انجیل، باغ گلستان در شرق خیابان در شمال دیوار هرات و باغ سفید نیز در منتهی الیه شرقی خیابان (Allen, 1983: 94) همچنین در این

نقشه ۲. محدوده شهر هرات در انتهای دوره آل کرت: d. شهر کهن b. جوی انجیل c. جوی نو d. محدوده داخل حصار دوم (حصار معزالدین حسین) e. محدوده حومه شمالی هرات f. باغ سفید g. باغ زاغان h. باغ شاه‌سلیمان j. باغ بیت الامان k. باغ گلشن l. باغ آستانه i. باغ مرغانه m. باغ مصرخ (بازترسیم توسط نگارنده بر روی نقشه ارائه شده از: Allen, 1983).

محدوده صابر هروی نیز به این باغ‌ها اشاره می‌کند: باغ شاه‌سلیمان در قریه برامان در غرب حمام شاه‌سلیمان و خیابان (صابر هروی، ۱۳۸۶: ۶۷)، باغ مصرخ در محل کهن‌دز مصرخ (همان: ۴۱)، باغ گلشن در شمال غرب باغ سفید (همان: ۴۸)، باغ بیت الامان به عقب باغ سفید و باغ گلشنز (همان: ۵۱). در این گزارش‌ها اشاره‌های اندکی به باغ‌های آل کرت در ورای نهر انجیل شده است. تنها جایگاه باغ مرغنی در شمال شرقی پل انجیل (Allen, 1983: 94) و باغ آستانه در مقابل آن (صابر هروی، ۱۳۸۶: ۷۴) مشخص است. این مستندات حکایت از تراکم باغ‌ها در گستره میان دیوار شهر تا نهر انجیل در این زمان دارند.

در سال ۷۳۲ هـ ق ملک معزالدین حسین کرت، مقتدرترین ملوک آل کرت، حاکم هرات می‌شود. آغاز حکومت او همراه است با پایان کار حکومت ایلخانان (۷۳۶ هـ ق) (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۸: ۷). بنابراین می‌توان او را یک حاکم مستقل و به دور از نفوذ ایلخانان مغول محسوب داشت. یکی از مهمترین اتفاقاتی که در دوران ملک معزالدین حسین واقع می‌شود، ساخت حصار بزرگ هرات است. ملک معزالدین این حصار را در جهت تقویت بنیه دفاعی شهر احداث می‌کند و گویا می‌خواسته که تمامی استحداثات حومه‌ای شهر را در حدود این حصار داخل گرداند (حافظ ابرو، ۱۳۹۹: ۶۶۵). اسفزاری در شرح وسعت حصار می‌گوید: «و شهر بندی که ملک معزالدین حسین ساخته بود، به غایت وسیع است؛ چنان‌چه قطر او از سرپل انجیل است تا دربند شیخ خرم و از نواحی ملاسیان تا سر پل خیمه‌دوزان که قریب به یک فرسنگ در دو فرسنگ است» (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۸: ۸۱). هم‌چنین در اشاره به حد شمالی این حصار می‌گوید: «شهر بندی که اکنون معمور است در جانب جنوبی شمیران و قهندز افتاده، چنان‌چه قهندز و شمیران در طرف شمالی از بیرون شهر بندند و داخل شهر بندیست که ملک مغفور معزالدین حسین کرت ساخته بود و حالا ویرانست» (همان: ۷۷). با این که حد کامل این حصار مشخص نیست، اما می‌توان فهمید که این حصار در ناحیه شمال هرات، درست منطبق با جوی انجیل بوده است. ساخت این دیوار علاوه بر تقویت موضع دفاعی، سبب گردید که پیشرفت شهر در

طرف شمالی تا حد پل جوی انجیل متوقف شده و همچنین، صورت ظاهری ربض تاریخی که از قرن پنجم متروک گردیده بود، احیا شود.

اوته فرانکه که سرپرستی پروژه باستان‌شناسی در هرات را بر عهده داشته است، از کمبود آثار یافت شده متعلق به دوره آل کرت در داخل شهر کهن و حومه شمالی گزارش داده است، براساس گزارش او، از این دوره تنها آثار بسیار اندکی نظیر سنگ قبر و چند نمونه تزیینات معماری به دست آمده است. وی اشاره می‌کند که به دلیل تجمع اسکان شهری در محله‌هایی که گمان می‌رود حدود استقرار ابنیه و آثار متعلق به دوره آل کرت باشد، نمی‌توان به سهولت حفاری‌هایی را در جهت روشن شدن جایگاه این ابنیه ترتیب داد. اما با این اوصاف، او نیز براساس اتکا بر منابع و اسناد تاریخی، نقش خاندان آل کرت را در شکل‌دهی به منظر شهری و الگوهای قدیمی در داخل شهر، تأیید کرده و آنان را بنیان‌گذار طرح جدیدی می‌داند که سبب گسترش شهر به سمت حومه شمال و شمال شرقی شده است (Frnake, 2015: 74)، (نقشه ۲).

۵-۲. تحولات در شهر هرات در دوره شاهرخ تیموری

با به قدرت رسیدن تیمور در ماوراءالنهر در اواخر قرن هشتم هجری، قدرت ملوک آل کرت در هرات نیز تحت تأثیر نفوذ تیمور قرار گرفت. با این که ملک غیاث‌الدین پیرعلی، آخرین ملک آل کرت، پیش از حمله تیمور اقدام به تقویت حصارهای دوگانه شهر کرد (حافظ ابرو، ۱۳۹۹: ۶۶۵-۶۶۹)؛ اما تیمور در سال ۷۸۳هـ.ق شهر را فتح و حصار بیرونی آن را به طور کامل تخریب نمود، به صورتی که بقایای حصار را درون خندق شهر ریخته است (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۸: ۴۰). بعد از این واقعه به ترتیب امیرانشاه و شاهرخ، پسران تیمور به عنوان والیان خراسان در شهر هرات مستقر شدند. شاهرخ اما بعد از مرگ پدرش به عنوان جانشین امپراطوری، شهر هرات را پایتخت خود قرار داد و دوره‌ای جدید از تحولات را در این شهر آغاز کرد (۸۵۰-۸۰۷هـ.ق).

۲-۵-۱. ساخت و ساز در داخل شهر هرات

اقدامات شاهرخ در هرات، در ابتدا متمرکز بر ساخت و ساز قسمت‌های واقع در داخل دیوارهای شهر بوده است. در این میان بازسازی حصار شهر را می‌توان اولین اقدام او محسوب کرد. او این حصار را به فرم یک مستطیل بازسازی نمود و دروازه‌های کهن آن را که به وسیله تیمور به یغما رفته بود، از نو برقرار ساخت (Allen, 1983: 17). بر پایه مستندات تاریخی و باستان‌شناختی (Franke, 2015: 65)، به یقین نمی‌توان اظهار داشت که آیا شکل حصار هرات تا پیش از عهد شاهرخ به همین صورت چهارگوش بوده، یا او این فرم را که شباهت بسیاری به دیوارهای حصار داخلی کش^۳ داشته، پی‌ریزی کرده است؟ اما حدس قریب به یقین می‌تواند این باشد که به دلیل هم‌خوانی نام دروازه‌های شهر با نام‌های پیش از دوره تیموری و همچنین، عدم تغییر مکان بسیاری از استحداثات آل کرت که در متون تاریخی بدان‌ها اشاره شده، نسبت به حدود حصار دوره شاهرخ، بازسازی حصار در این زمان منطبق با پلان طرح‌ریزی شده در زمان آل کرت انجام گرفته است. علاوه بر حصار شهر، قلعه اختیارالدین نیز که در اثر حمله تیمور آسیب فراوان دیده بود، مرمت و بازسازی گردید (گلمبک و ویلبر، ۱۳۷۴: ۵۶۴). پروژه عمرانی بعدی شاهرخ در داخل شهر هرات را می‌توان در راستای اعمالی قلمداد کرد که پدرش در بیلقان^۴، شهر سبز و سمرقند به موقع اجرا درآورد. شاهرخ در سطح شهر دو راسته‌بازار مسقف احداث نمود که هرکدام از یک دروازه شهر آغاز شده و به دروازه دیگر در سمت مقابل ختم می‌گردیدند. در نقطه تلاقی این دو راسته‌بازار، یک چهارسوی عظیم در میان شهر برقرار ساخت (حافظ‌ابرو، ۱۳۴۹: ۱۰). پوگانچنکوا این عمل او را کاملاً مطابق با کاری می‌داند که تیمور در سمرقند و شهرسبز انجام داد (Pugachenkova, 1976: 6). تیمور در سمرقند ضمن تخریب بخشی از شهر، راسته‌بازار و چهارسوی عظیم ساخت. به نظر می‌رسد که این عمل شاهرخ بیشتر در جهت بهسازی فضای شهری هرات انجام گرفته است. او مسیر بازارهای کهن هرات را که در طی دوره آل کرت، به صورت از پیش طراحی شده و یا به صورت ارگانیک شکل گرفته بوده‌اند، به طور کامل تخریب کرده و بر جای آن، با

احداث دو خیابان مستقیم و مسقف که با یکدیگر در میان شهر تلاقی می کرده‌اند، یک بازار اصیل ایرانی را بازسازی و احیا نموده است (Ibid).

یکی دیگر از اقدامات شاهرخ در داخل شهر هرات، مجموعه‌ای بوده که در شمال شهر و در سمت مشرق ارگ احداث کرده است. این مجموعه که به شاهرخیه معروف بوده، مشتمل بر خانقاه و مدرسه‌ای بوده که در دو سوی یک میدان، در روبروی یکدیگر احداث شده است (سمرقندی، ۱۳۷۲: ۱۳۲؛ حافظ ابرو، ۱۳۴۹: ۱۰). او به غیر از این اقدامات، به مرمت ابنیه‌ای که ملوک آل کرت در داخل شهر هرات احداث کرده بودند، همت گماشت و همچنین، بر تعداد ابنیه عام المنفعه در داخل شهر افزود (گلمبک و ویلبر، ۱۳۷۴: ۵۶۴).

۲-۵-۲. ساخت و ساز در حومه شهر هرات در زمان شاهرخ

با آغاز پروژه ساخت مجموعه مسجد و مدرسه گوهرشاد در سال ۸۱۶ هـ ق در جنوب نهر انجیل در مکانی که زمانی محل ربض تاریخی شهر هرات بود، روند گسترش وسیع حومه شهر هرات، به سمت شمال غرب و سپس شمال و شمال شرق شهر آغاز گشت (Golombek, 1983: 96). به تبعیت از ساخت و سازهای ملکه تیموری، سایر بزرگان دربار و حتی شخص شاهرخ نیز به ساخت و ساز در این محل رغبت نشان دادند. شاهرخ نیز در همین منطقه، یعنی در حد فاصل دیوار شمالی هرات و نهر انجیل در کنار راهی که به حومه شمال هرات و بلوک خیابان منتهی می‌گشت، یک بیمارستان احداث کرد و امیر جلال‌الدین فیروزشاه هم به تبعیت از شاهرخ و گوهرشاد، مجموعه‌ای شامل خانقاه، مدرسه، مسجد و حمام را در این منطقه برپا داشت (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۹۴-۱۹۵). ساخت و سازهای دوره شاهرخ در حومه شمالی هرات، تنها به این منطقه محدود نشده و به فراسوی نهر انجیل نیز سرایت کرد. او در این مناطق چندین ابنیه مذهبی شامل حظیره شیخ فخرالدین رازی در خیابان هرات، حظیره خواجه عبدالله انصاری در منطقه گازرگاه هرات در ناحیه حومه شمال شرقی، و همچنین بنای عیدگاه هرات را در شمال جوی نو احداث

نمود (Allen, 1983: 46-49). این بار نیز سایر بزرگان و درباریان، به پیروی از شاهرخ به ساخت ابنیه در این اماکن، خصوصاً منطقه خیابان دست زدند، مانند مجموعه مدرسه و خانقاه علیکه کوکلتاش، مدرسه امیرفرمان شیخ و مدرسه امیرچخماق شامی (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۹۵-۱۹۸).

۲-۵-۳. مرمت و گسترش باغات حومه شهر هرات در دوره شاهرخ

تری آلن در مورد مرمت و گسترش باغات حومه شمالی هرات در عهد شاهرخ معتقد است که شاهرخ ضمن مرمت و بازسازی باغ شمال (در محدوده ارگ اختیارالدین) و سه باغ سفید، شهر و زاغان، که از دوره آل کرت برجای مانده بودند و همچنین، احداث باغ زییده در سال ۸۰۸ هـ.ق، دیگران را نیز به احداث باغ‌هایی دیگر در حومه هرات تشویق کرد. به طوری که نزدیکان و درباریان شاهرخ باغات بسیاری را در حد فاصل دیوار شمالی هرات تا جوی نو در بلوک خیابان احداث کردند. او به تعدادی از این باغ‌ها مانند باغ امیر غیاث‌الدین شاه ملک، باغ آهو، باغ علی شبرغانی، چهارباغ امیر جلال‌الدین فیروزشاه، باغ نو شاهرخ و باغ نو جوکی اشاره کرده است. آلن همچنین این نکته را مورد تأکید قرار داده که عمده این باغ‌ها، در اصل اقامتگاه‌ها و باغات دوره آل کرت بوده، که در این زمان مرمت و بازپیرایی شده‌اند (Allen, 1983: 20). او همچنین براساس رساله «طریق قسمت آب قلب» از ابونصری هروی (قرن دهم ه.ق) که طریقه تقسیم آب برای اراضی شهر هرات را تشریح می‌کرده است، ادعا می‌کند که اراضی مناطق شمالی هرات، مانند بلوک خیابان و گازرگاه، برعکس اراضی غرب، جنوب و شرق هرات، زمین‌های سلطنتی بوده‌اند و شاهرخ آن‌ها را به نزدیکان و درباریان، جهت ساخت و ساز اعطا می‌کرده است (Ibid: 34).

۲-۶. تحولات در شهر هرات در دوره مابین شاهرخ و سلطان حسین بایقرا

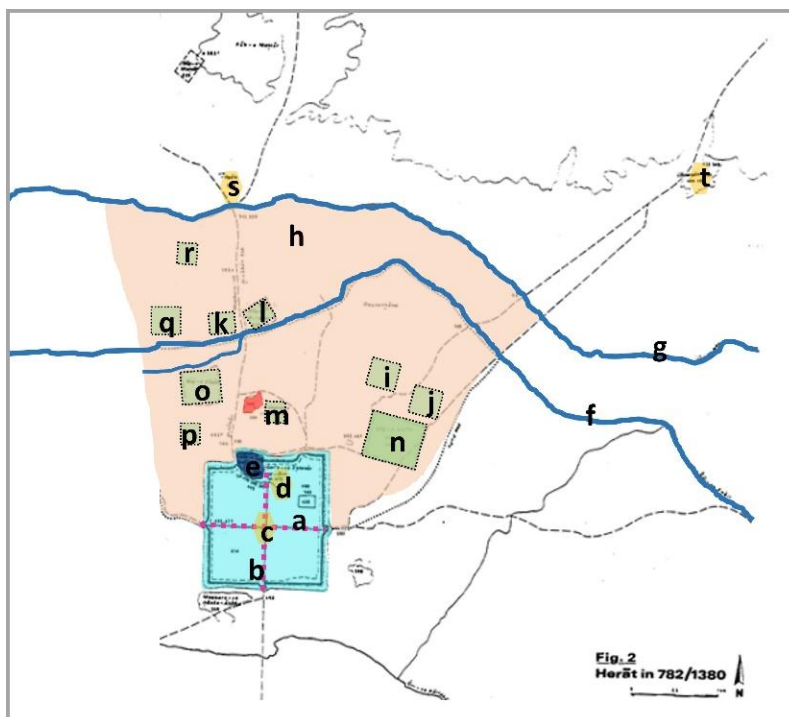
دوره میان مرگ شاهرخ تا به قدرت رسیدن سلطان حسین بایقرا را می‌توان دوره رکود ساخت و ساز در هرات محسوب کرد. در این دوره به دلیل عدم انسجام داخلی و جنگ‌های خانوادگی پی در پی، مجال بسیار اندکی جهت احداث ابنیه جدید در هرات در

اختیار حاکمان تیموری بوده است. ابوالقاسم بایر، نوه شاهرخ، به غیر از ساخت چند حظیره، مانند حظیره شیخ بهاءالدین جغاره‌ای، بنای دیگری در شهر هرات عمارت نکرد (Allen, 1983: 22). برادر او، یعنی علاءالدوله نیز باغی در منطقه خیابان هرات، به همین نام احداث کرد. از دیگر اقدامات او، ساخت مجموعه‌ای بود در جنوب نهر انجیل، شامل یک چهارسوق و حمام (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۹۴). با این حال، در زمان سلطان ابوسعید گورکان، یکی از مهمترین اقدامات عمرانی در حومه شهر هرات با احداث نهری جدید، موسوم به سلطانی، در منتهی الیه حومه شمالی هرات، به دست وزیر او، قطب‌الدین طاووس سمنانی صورت پذیرفت. سمرقندی در کتاب خود ساخت این جوی را چنین گزارش کرده است:

«در وقتی که سلطان ممالک‌ستان در اطراف ولایات خراسان بود، جناب دستوراعظم خواجه قطب‌الدین طاووس سمنانی مهمات دیوانی ضبط نمود و در اجرای آب جوی سلطانی سعی جمیل به ظهور آورد و از مساحت چهار فرسنگ میان کوه و سنگ از جانب شرقی شهر هرات جویی احداث نمود و در بسی مواضع سنگ بریده و به طرق قنوات سوف کشیده و بسیار مواضع طاق و پل بسته و در اطراف سنگ‌های عظیم شکسته بعد از چندماه آب بسیار به کمرگاه کوه مختار آورد و در شمال شهر در دشت مزار گازرگاه و صحرای باولیکاه مواضع مزروع شد و محصولات مرفوع گشت» (سمرقندی، ۱۳۷۲: ۹۸۱).

احداث جوی سلطانی به موازات دو جوی کهن حومه هرات، یعنی جوی انجیل و جوی نو، در اواخر دوران حکومت سلطان ابوسعید موجبات پیشرفت حومه شمالی شهر را در دوره سلطان حسین بایقرا فراهم آورد. ابوسعید به غیر از این جوی، یک مدرسه در بلوک خیابان (واعظ، ۱۳۸۶: ۸۶)، یک کاخ به نام آق‌سرای در حومه غربی شهر در

نزدیکی دروازه عراق احداث نمود (Allen, 1983: 49). او همچنین ضمن مرمت ایوان عیدگاه هرات که در زمان شاهرخ احداث شده بود، این محوطه مهم را به صورت کامل بازسازی کرد (سمرقندی، ۱۳۷۲: ۸۶۱). (نقشه ۳).

نقشه ۳. محدوده شهر هرات تا پیش از سلطنت حسین بایقرا: a. راسته بازار شرقی-غربی b. راسته بازار شمالی-جنوبی c. چهارسوق هرات d. میدان شاهرخ e. ارگ اختیارالدین f. جوی انجیل g. جوی نو h. محدوده ساخت و ساز در حومه هرات i. باغ بیت الامان j. باغ گلشن k. باغ آستانه l. باغ مرغنی m. باغ مصرخ n. باغ سفید o. باغ زاغان p. باغ شاه سلیمان q. باغ زبیده r. چهارباغ امیر فیروز شاه s. عیدگاه هرات t. گازرگاه شریف (بازترسیم توسط

نگارنده بر روی نقشه ارائه شده از: Allen, 1983).

۲-۷. تحولات در شهر هرات در دوره سلطان حسین بایقرا

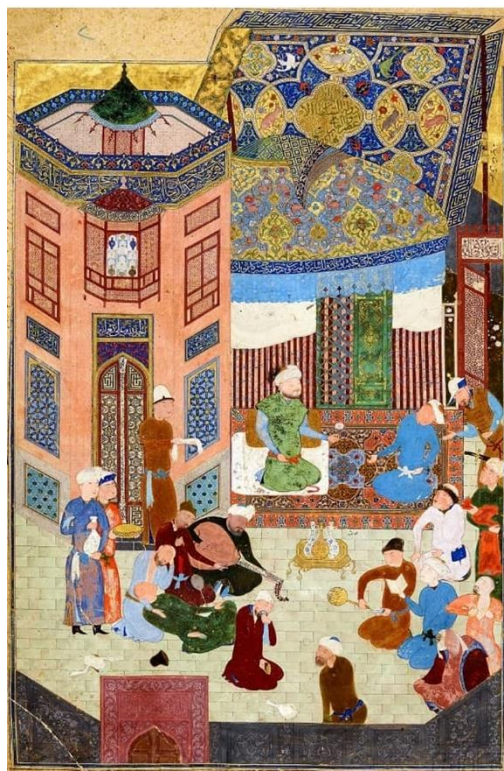
دوره حکمرانی سلطان حسین بایقرا، عصر اوج شکوفایی فرهنگی، هنر و تمدن در منطقه خراسان و به ویژه شهر هرات محسوب می‌شده است. از نظر اجرای عملیات‌های

عمرانی و ساخت ابنیه، در این دوره بیشترین تعداد بناها نسبت به سایر ادوار، در دودمان تیموری، در هرات احداث شده است. بیشتر این ساخت و سازها به دستور حسین بایقرا و وزیر او، امیرعلی شیر نوایی صورت گرفته، به گونه‌ای که این دو، هرات را در اواخر قرن نهم و اوایل قرن دهم هجری به یکی از شکوهمندترین شهرهای خاورمیانه تبدیل می‌کنند. ساخت و سازهای این دوره، بر خلاف دوره شاهرخ، به طور عمده در حد فاصل دیوار شمالی شهر تا کوه‌های گازرگاه، زنجیرگاه و مختار، متمرکز بوده است.

۲-۷-۱. ساخت و ساز و گسترش حومه شمالی شهر هرات در حد فاصل دیوار شمالی تا جوی انجیل

در زمان حسین بایقرا، در منطقه ربض تاریخی هرات، به مانند دوران آل کرت و شاهرخ، ساخت و سازهای بسیاری انجام شده است که عبارت بوده‌اند از: مجموعه شیخ چاووش مشتمل بر بازار، مسجد و خانقاه. بیمارستان حسین بایقرا، حظیره خواجه چهل‌گری، مجموعه حسین میرزا، شامل مدرسه، خانقاه (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۹۴-۱۹۵)، حمام و کاروانسرا(همان، ۱۶۸). مسجد سرپل انجیل، مسجد چهارسوق علاءالدوله که توسط شیرعلی نوایی به مجموعه چهارسوق و حمام علاءالدوله اضافه شده است و در آخر، مجموعه اخلاصیه که توسط امیرعلی شیر نوایی در دو سوی شمالی و جنوبی جوی انجیل احداث شد و شامل مدرسه، خانقاه، مسجد، دارالحفاظ، بیمارستان و حمام بود (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۹۴-۱۹۵؛ ۱۳۸۸: ۶۳-۹۶؛ شیرنوایی، ۱۳۲۳: مقدمه). تمامی این ابنیه نیز براساس گزارش خواندمیر در نزدیکی شارعی قرار داشتند که از ابتدای دروازه ملک آغاز و تا انتهای بلوک خیابان امتداد داشته است (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۹۴-۱۹۸). به مجموع این بناها، باغ شوقیه (صابرهروی، ۱۳۸۶: ۸۰) را که به احتمال در نزدیکی باغ زاغان واقع بوده، نیز می‌بایست اضافه نمود.

۲-۷-۲. ساخت و ساز و گسترش حومه شمالی شهر هرات در حد فاصل جوی انجیل تا جوی نو (بلوک خیابان)

تصویر ۲. نگاره سلطان حسین بایقرا در باغ، بوستان سعدی، مکتب هرات. محفوظ در کتابخانه ملی قاهره (Durand-Guédy, ۲۰۱۳: ۱۸۱)

در این دوره همانند دوره شاهرخ، در راستای شاعری که از میان بلوک خیابان تا به جوی نو امتداد داشت، ابنیه دیگری احداث شده که عبارت بوده است از: مدرسه بدیعیه، حظیره بی بی محب، حظیره سلطان احمد چوگانچی (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۹۵)، مدرسه چهارمنار، مجموعه مقبره فیروزه بیگم (مادر سلطان حسین بایقرا)، مجموعه مقبره و خانقاه تبادگانی، مسجد بی بی مُنجمه و مدرسه جامی (همان: ۱۹۸). به غیر از این ابنیه، همچون دوره‌های قبل، مجموعه‌ای از باغ‌ها در حد فاصل این دو جوی کهن احداث و مرمت شده‌اند که عبارت‌اند از باغ جهان‌آرا، باغ نظرگاه، باغ گلستان (Allen, 1983: 96) و باغ

آستانه (صابر هروی، ۱۳۸۶: ۷۴). در میان این چهار باغ، باغ جهان‌آرا مهم‌ترین باغ سلطنتی حسین بایقرا محسوب می‌شده است. این باغ مساحت بسیار زیادی داشته، به صورتی که واصفی هروی در گزارشی، علاوه بر قصر حسین میرزا، موسوم به «طرب‌افزا» به ابنیه دیگری با نام‌های «صدفخانه» و «خانه طیفور» اشاره کرده که در داخل این باغ واقع بوده‌اند (واصفی هروی، ۱۳۴۹: ۴۹۳-۴۹۴: ۱). خواجه احمد خوافی نیز از مدرسه جهان‌آرا، واقع در شمال مجموعه باغ، گزارشی داده است (خوافی، ۱۳۵۷: ۱۲۸). با این که ساختار داخلی این

مجموعه به روشنی مشخص نیست، اما تری آلن پلان آن را مشابه با پلان باغچه علی شیر در گازرگاه فرض نموده، به این صورت که در مدخل ورودی، ساختمان عظیم ایوان قرار داشته و در محور مرکزی باغ، کوشک اصلی آن واقع، و سایر ابنیه نیز در گستره زمین باغ، پراکنده بوده‌اند (Allen, 1983: 52). از روی نگاره نسخه بوستان سعدی، محفوظ در کتابخانه ملی قاهره که به دوره حسین میرزا منتسب است، نیز می‌توان هیئت کلی باغ را حدس زد. در این نگاره، کوشک در میانه باغ ترسیم شده و در پشت آن خرگاه عظیم حسین میرزا به تصویر درآمده است. وجود این خرگاه، علاوه بر تصدیق علاقه حسین میرزا به زندگی کوچ‌نشینی، گویای وسعت و عظمت باغ جهان‌آرا است. تری آلن همچنین، این مجموعه را از نظر ساختار داخلی با ارگ آق‌سرای در داخل شهر سبز مقایسه کرده، اما از لحاظ استقرار کلیت مجموعه نسبت به شهر، آن را قابل مقایسه با باغ‌های سمرقند می‌داند که با فاصله بسیار از شهر احداث شده بوده‌اند (Ibid: 52). علاوه بر این، باغ جهان‌آرای سلطان حسین را می‌توان از نظر وسعت و همین‌طور، تعداد ابنیه واقع در آن، و همچنین در نظر گرفتن مکانی برای استقرار چادرهای سلطنتی، با سرای‌های معظم عهد ایلخانی، همچون آلتاق^۵ یا سغورلوق^۶ نیز مقایسه کرد (تصویر ۲).

۲-۷-۳. ساخت و ساز و گسترش حومه شمالی شهر هرات در حد فاصل

جوی نو تا کوه‌های شمال هرات

ساخت جوی سلطانی در اواخر دوره ابوسعید گورکان در پای کوه گازرگاه، به موازات دو جوی نو و انجیل، سبب شد که گستره حومه شمالی هرات تا پای دامنه کوه‌های گازرگاه، زنجیرگاه و مختار امتداد پیدا کند. ساخت این جوی به احداث باغات، مقابر و حظیره‌های بسیاری در این نقطه از حومه شمالی هرات کمک فراوان نمود. در زمان حسین میرزا، بسیاری از شاهزادگان و بزرگان تیموری در حد فاصل جوی نو تا حظیره گازرگاه، در راستای خیابانی که موسوم بود به خیابان سلطانی، مقابری در دو سوی راه برای خود احداث نمودند. تری آلن مجموعه خیابان سلطانی را مشابه با مجموعه شاه‌زنده در حومه شمالی سمرقند فرض کرده است (Allen, 1983: 53). علاوه بر این، در پای

کوه و در مناطقی که مشرف به حومه شمالی هرات بود، سلطان حسین بایقرا و سایر اشراف تیموری باغ‌هایی را به شیوه تخت (پلکانی) برای خود ساختند، که معروف‌ترین آن‌ها در این میان، باغ علی شیر در کنار حظیره گازرگاه و باغ تخت سفر متعلق به حسین میرزا بوده‌اند (Ibid: 96). گلمبک و ویلبر نیز تقریباً تمامی ساخت و سازها بر روی دامنه کوه مختار و گازرگاه را به دوره حسین میرزا متعلق می‌دانند و معتقدند که تمامی آن‌ها مشتمل بوده‌اند بر ردیفی از کوشک‌ها و باغ‌های متعدد کوچک (گلمبک و ویلبر، ۱۳۷۴: ۵۸-۵۹).

تقریباً در پایان دوره تیموری، اسفزاری این گونه حومه شمالی شهر هرات را که در زمان او به اوج شکوفایی و زیبایی خویش رسیده بود، شرح داده است:

« اما باغات و بساتین و چمن‌های فردوس آیین در بیرون شهر بند درون از حد عد و حصر بیرون است؛ خصوصاً در جانب گازرگاه که از میامین مراحم این پادشاه اسلام پناه (حسین بایقرا) احداث یافته و پیش از جلوس [...] در طرف شمال (نهر انجیل) عمارت نبود مگر در جوار (سرپل انجیل) اندکی. حالا از نهر مذکور تا پای (کوه زنجیرگاه) و (دره دو برادران) متصل به یکدیگر عمارات ارجمند و باغات و بساتین بهشت‌مانند است و به سبب جوی سلطانی که از مستحادثات سلطان شهید ابوسعید که از رود باستان برداشته‌اند و در کمرکوه زنجیرگاه روانست و مساعی معماری بدایع‌نگار این پادشاه جم‌جاه از نواحی گازرگاه تا چشمه ماهیان که قریب به یک فرسخ است، بلکه از دهنه باستان تا قریه سقلمان که شش فرسنگ باشد، تمام دشت و دامن کوه باغ و چمن و حظیره و گلشن شده و از مواضع میمون که به مبارکی آن زمینی در ربع مسکون نشان نمی‌دهند؛ خیابان هرات است که به لطافت هوا و عجایب حظایر و غرایب بنا ممتاز است و

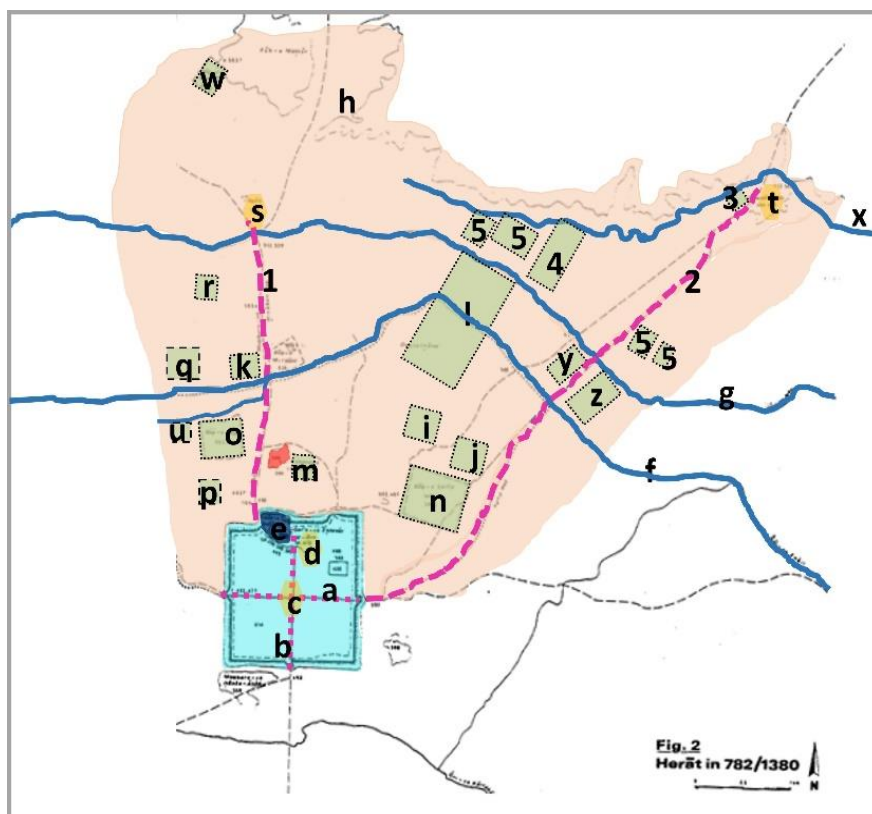
در بزرگی مزارات و لطایف عمارات و مقابر و بقاع متبرکه که در یمین و یسار آن واقع است، از شرح و بیان بی نیاز است» (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۸: ۸۴-۸۶).

برنارد اوکین در پایان‌بندی خود در بررسی حومه شهر هرات، چهار عامل مهم در تحول و وسیع این قسمت از شهر در زمان تیموریان را بدین صورت تشریح کرده است:

« نخست، نمونه‌ای که تیمور در سمرقند ارائه کرده بود. دوم، وضعیت تنگی دیوارهای شهر از داخل تا این زمان، و مرغزارهای در دسترس سمت شمال. سوم، تا آنجا که به بناهای مقابل باغ‌ها مربوط می‌شود، تمایل به مکانی دارای پلان منظم برای ساختمان و فضای بیرونی تزئین شده با چشم‌اندازهایی از هر طرف. چهارم، انگیزه تیمور در پدید آوردن باغ‌ها در سمرقند و میل به هنر مینیاتور که در سده پانزدهم فراگیر شده بود: عشق به باغ» (اوکین، ۱۳۸۶: ۲۱۷).

در پایان می‌بایست به این نکته مهم نیز اشاره کرد که برخلاف حفاری‌های بسیاری که در دو پایتخت دیگر تیموریان، یعنی سمرقند و شهر سبز در طول سال‌های گذشته انجام شده، در شهر هرات، کاوش‌های بسیار اندکی صورت گرفته، به صورتی که پژوهندگان را مجبور می‌سازد که برای مطالعه ساختارهای تحول در طی دوره تیموری، بیشتر بر روی منابع و اسناد تاریخی تمرکز کنند. عملیات حفاری که طی دو دهه اخیر، همان‌طور که پیشتر ذکر آن رفت، در شهر هرات جریان داشته، بیشتر با هدف پی‌گیری ریشه‌های اولیه شهر بوده، و به طور عمده در دو محل کهن‌دز مصرخ و قلعه اختیارالدین انجام شده است، و طبعاً اطلاعات بسیار اندکی در خصوص شکل شهر و نحوه گسترش آن را در بردارد. سایر قسمت‌هایی که در زمان تیموری دارای اهمیت ساخت و ساز بوده‌اند، مانند حومه شمالی هرات، در حد فاصل دیوار تا جوی نو، امروز در زیر انبوهی از ساختمان‌های مدرن مدفون است، چنان‌که اجازه هیچ‌گونه حفاری را در قسمت‌های شمالی شهر و در راستای خیابان کهن هرات به دست نمی‌دهد. معدود عملیات‌های حفاری نیز که در این قسمت از شهر

هرات انجام شده، منحصر به حفاری در محل بقایای مسجد و مدرسه گوهرشاد و مدرسه سلطان حسین میرزا، بوده است. با این همه، در قسمت حومه شمال شرقی هرات، جایگاه خیابان سلطانی که محل استقرار انبوهی از ابنیه در اواخر دوره تیموری بوده، نیز با این که فاقد هرگونه ساخت و ساز امروزی است، هنوز هیچ پروژه حفاری برای بررسی این سایت‌های تاریخی آغاز نشده و گزارش‌ها از این سایت، تنها منحصر است به دو مشاهده میدانی بسیار محدود (Ball, 1981; Franke and Urban, 2017) (نقشه ۴).

نقشه ۴. محدوده شهر هرات در دوره سلطنت حسین بایقرا: a. راسته بازار شرقی-غربی
 b. راسته بازار شمالی-جنوبی c. چهارسوق هرات d. میدان شاهرخي e. ارگ اختیارالدین
 f. جوی انجیل g. جوی نو h. محدوده ساخت و ساز در حومه هرات i. باغ بیت الامان
 j. باغ گلشن k. باغ آستانه l. باغ جهان آرا m. باغ مصرخ n. باغ سفید o. باغ زاغان p. باغ
 شاه سلیمان q. باغ زبیده r. چهارباغ امیر فیروزشاه s. عیدگاه هرات t. گازرگاه شریف
 u. باغ شوقیه w. باغ مختار x. جوی سلطانی y. باغ نظرگاه z. باغ گلستان 1. خیابان هرات
 2. خیابان سلطانی 3. باغچه علی شیر 4. باغ تخت سفر 5. باغ تخت (بازترسیم توسط
 نگارنده بر روی نقشه ارائه شده از: Allen, 1983).

۳. نتیجه گیری

شهر هرات به عنوان نقطه اوج شهرسازی در میان جماعت صحراگردی محسوب می شود که بعد از ایلغار مغول وارد فلات ایران شده بودند. اتفاقاتی را که در این شهر رخ داده است، می توان ترکیبی از شهرسازی تیموریان در دو پایتخت سابق خود، یعنی سمرقند و کش دانست. همانند شهر داخلی کش، شاهرخ در هرات نیز، دو بازار متقاطع با چهارسویی در مرکز شهر احداث کرد. ساخت حصار چهارگوشه شهر را به طور یقین نمی توان به دوره تیموری نسبت داد، اما عدم تغییر در ابعاد آن، گویای نزدیکی شکل آن به سلوک شهرسازی تیموریان است. در هرات نیز همچون سمرقند، میزان اهمیت به حومه شهر رفته رفته بر داخل شهر ترجیح می یابد، به صورتی که بعد از دوره شاهرخ، تقریباً هیچ بنای جدید دیگری در داخل دیوارهای شهر هرات احداث نشده است. تیموریان هرات، هم به تبعیت از جدشان و هم به تبعیت از ملوکان آل کرت، حومه شمالی شهر را به عنوان مکانی مناسب در جهت ساخت استقرارگاهها و توسعه های آتی شهر دیدند. در همین راستا، ساخت باغات و ابنیه گوناگون در این ناحیه از حومه هرات تا اواخر عمر دولت تیموریان ایران ادامه یافت تا آنجایی که دیگر مکانی برای ساخت و سازهای جدید در حومه شمالی شهر برجای نماند. بدین ترتیب، شهر هرات که در ابتدای دوره تیموری منحصر به محوطه هرات کهن، محدود در حصار چهارگوش بود، بر مبنای توسعه منابع آبی (ساخت کانال های انتقال آب) و احداث باغات و سایر ابنیه حکومتی و اشرافی، هرچه بیشتر به سمت حومه شمالی گسترده شده است. در اواخر دوره تیموری بر خلاف دوره آل کرت، هیچ حصار بیرونی ای برای تعیین محدوده وسعت شهر احداث نشده و تنها سد طبیعی که کوه های شمال هرات آن را تعریف می کردند، محدوده نهایی این پیشرفت را مشخص می نموده است. این ساخت و سازها همگی گویای تمایلات صحرائنشینی تیموریان

و اشراف وابسته به آنها است که همچون مغولان زندگی در داخل دیوارهای شهر را خوار می‌شمرد و خواستار آن بودند تا هرچه بیشتر به زندگی در دامان طبیعت نزدیک شوند.

یادداشت‌ها

۱. مسجد جامع غوریان در دوره سلجوقی بر روی این مسجد کهن پیشین احداث شده است.

۲. کرگوز یا گرگوز، امیر مغولان در ایران که از طرف اوگتای منسوب شده بود.

۳. شهر کش یا همان شهر سبز در جنوب شهر سمرقند قرار داشته و زادگاه تیمور و دومین پایتخت تیموریان در زمان حکومت او محسوب می‌شده است. ساختار این شهر به صورت یک مستطیل بوده که در جهات شرقی، غربی و جنوبی یک دروازه و در جهت شمالی دارای دو دروازه بوده و از هر دروازه خیابانی به مرکز شهر منتهی می‌شده است. کاوش‌های اخیر باستان‌شناسی گویای آن است که خیابان‌های فوق در واقع راسته‌یازارهایی بوده‌اند که به چهارسوقی در مرکز شهر منتهی می‌شده‌اند (Raimkulov & Seddiqova 2011, 101).

۴. شهری در ناحیه ازان که توسط تیمور با حصار مستطیل شکل بازسازی می‌گردد (سمرقندی ۱۳۷۲، ۹۸۷-۹۸۸).

۵. مجموعه کاخ‌های ییلاقی ایلخانان در شرق ترکیه امروزی و در شمال دریایچه وان. این مجموعه به دستور هلاکو و بر روی بقایای یکی از مجموعه‌های شاهان اشکانی ارمنستان احداث شده است (گرکانی دشته و مرتضایی، ۱۴۰۰: ۴۶۱).

منابع

الف. منابع فارسی

احراری، عبدالکریم، (۱۳۱۰). **رساله مزارات با برکات هرات**. هرات: نشر دانش.
اصطخری، ابواسحق ابراهیم، (۱۳۷۳). **ممالک و مسالک**. ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تستری. به کوشش ایرج افشار. تهران: موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.

اوکین، برنارد، (۱۳۸۶). **معماری تیموری در خراسان**. ترجمه علی آخشینی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

بهره، ولی‌شاه، (۱۳۹۱). **هرات نگین خراسان**. هرات: احراری.

جیحانی، حمیدرضا؛ و رضایی پور، مریم، (۱۳۹۶). **منظر باغ**. تهران: دانشگاه کاشان و پژوهشکده فرهنگ. حافظ‌ابرو، شهاب‌الدین بن عبدالله خوافی، (۱۳۴۹). **جغرافیای حافظ‌ابرو قسمت ربع خراسان هرات**. تصحیح نجیب مایل هروی. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

حافظ‌ابرو، شهاب‌الدین بن عبدالله خوافی، (۱۳۹۹). **جغرافیای حافظ‌ابرو بخش خراسان**. تصحیح سید علی آل داوود. تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن.

خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام، (۱۳۷۲). **مآثرالملوک: به ضمیمه خاتمه خلاصه الاخبار و قانون همایونی**. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: موسسه فرهنگی رسا.

خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام، (۱۳۸۸). **مکارم الاخلاق**. تصحیح محمد عشیق. تهران: نشر میراث مکتوب.

خوافی، فصیحی، (۱۳۸۶). **مجمعل فصیحی**. تصحیح محسن ناجی نصرآبادی. ج ۳. تهران: انتشارات اساطیر.

زمچی اسفزاری، معین‌الدین، (۱۳۳۸). **روضات الجنات فی اوصاف مدینه الهرات**. تصحیح کاظم امام. تهران: دانشگاه تهران

سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق، (۱۳۷۲). **مجمع البحرين و مطلع السعیدین**. تصحیح عبدالحسین نوایی. ج ۲. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

شیر نوایی، امیرعلی، (۱۳۲۳). **مجالس النفاث**. تصحیح علی اصغر حکمت. تهران: نشر بانک ملی ایران.

صابر هروی، محمد محسن، (۱۳۸۶). **باغ‌نامه هرات**. مشهد: انتشارات ملک اعظم.

طیبی، عبدالحکیم، (۱۳۶۸). **تاریخ مختصر هرات در عصر تیموریان**. تهران: هیرمند.

فامی هروی، عبدالرحمن، (۱۳۸۷). **تاریخ هرات**. تهران: میراث مکتوب.

فکری سلجوقی، عبدالرئوف، (۱۳۴۳). **گازرگاه هرات**. کابل: مطبعه دولتی.

فکری سلجوقی، عبدالرئوف، (۱۳۴۳). **خیابان**. کابل: انجمن جامی.

فکری سلجوقی، عبدالرئوف، (۱۳۸۶). **رساله مزارات هرات**. هرات: انتشارات احراری.

گرکانی دشته، شاهین؛ و مرتضایی، محمد، (۱۴۰۰). «گونگ و سرای، بررسی مجموعه‌های سلطنتی امپراطوران مغول و ایلخانان در قرون هفتم و هشتم هـ ق». **فصلنامه علمی اثر**. ۴ (۴۲)، ۴۵۰-۴۶۹.

گرکانی دشته، شاهین؛ مرتضایی، محمد؛ اسمعیلی جلودار، محمداسماعیل، (۱۴۰۰). «شاخصه‌های جفت‌سازی ابنیه در محور خیابان هرات (بررسی تطبیقی نمونه‌های جفت‌سازی در خیابان هرات و مجموعه‌های معماری ماوراءالنهر در دوره تیموری)». *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*. (۲۸). ۱۱، ۱۹۷-۲۱۷.

گلمبک، لیزا؛ و ویلبر، دونالد، (۱۳۷۴). *معماری تیموری در ایران و توران*. ترجمه کرامت‌الله افسر و یوسف کیانی. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی.

واعظ، اصیل‌الدین عبدالله، (۱۳۸۶). *مقصد الاقبال سلطانیه و مرصد الآمال الخاقانیه*. تصحیح نجیب مایل هروی. تهران: پژوهشکده علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

هروی، سیف ابن محمد بن یعقوب، (۱۳۸۵). *تاریخنامه هرات*. تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: انتشارات اساطیر.

همایون، سرور، (۱۳۸۰). *هرات در دوره تیموری*. پیشاور: اداره کتابخانه‌های سیار اریک.

ب. منابع لاتینی

- Allen, Terry. (1983). *Timurid Herat*. Tubinger: Tubinger Atlas.
- Ball, W. (1981). "The remains of monumental timurid garden outside Herat". *East and West*, Vol 31, no 1-4, pp.79-86.
- Durand-Guédy, D. (2013). The Tents of the Saljuqs. In *Turko-mongol rulers, cities and city life*, Michael R. Drompp, Devin DeWeese (eds.). Leiden: Brill, 149-189.
- Franke, U. (2015). "Ancient Herat Revisited. New Data from Recent Archaeological Fieldwork". *Greater Khorasan*. 29, 63-88.
- Franke, U., Urban, T. (2017). *Excavations and Explorations in Herat City. Staatliche Museen zu Berlin - Preubischer Kulturbesitz and Ancient Herat Project*. Stuttgart: Hans D. Beyer.
- Franke, U., Urban, T. & Khairzade, K. M. (2020). *The 'Musalla'-Complex in Herat Revisited: Recent Archaeological Investigations at the Gawhar Shad Madrasa, Drawing the Threads Together Studies on Archaeology in Honour of Karin Bartl, Edited by Alexander Ahrens, Dörte Rokitta-Krumnow, Franziska Bloch and Claudia Bührig*, Zaphon: Münster (eds.), 91-142.
- Gammell, C.P.W. (2016). *The pearl of Khorasan a history of Herat*. London: Hurst&company.
- Golombek, L. (1969). *The Timurid shrine at Gazurgah*. Toronto: The Trusteed of the Royal Ontario Museum and University of Toronto press.
- Pugachenkova, G.A. (1976). *Зодчество Центральной Азии В XV*. Tashkent: Publishing House of Literature and Art.

- Raimkulov, A.A; Siddiqova, G.X. (2011). "Кеш-Шахрисабз Худудида Шахарсозлик Маданиятинин Шаклланиши Хусусид ". *Archeology of Uzbekistan*, (1) 2, 99-107.
- Subtelny, M. E. (1991). "A Timurid edugational and charitable foundation: The Ikhlasiiyya Complex of Ali Shir Navai in 15th-Century Herat and Its Endowment". *Journal of the American Society*, (3) 1, 38-61.

References

- Allen, T. (1983). *Timurid Herat*. Tubinger: Tubinger Atlas.
- Ahrari, A. (1931). *Risalih-i Mazarat-i ba barakt-i Herat*. Herat: Danesh (in Persian).
- Behreh, V. (2012). *Herat Negin-i Khorasan*. Herat: Ahrari (in Persian).
- Ball, W. (1981). "The remains of monumental timurid garden outside Herat". *East and West*, Vol 31, no 1-4, pp.79-86 (in English).
- Durand-Guédy, D. (2013). The Tents of the Saljuqs. In *Turko-mongol rulers, cities and city life*, Michael R. Drompp, Devin DeWeese (eds.). Leiden: Brill, pp. 149-189 (in English).
- Estakhri, A. (1994). *Mamalik o Masalik*, edited by I. Afshar. Tehran: Bonyad-I Mahmud Afshar (in Persian).
- Fami Heravi, A. (2008). *Tarikh-i Herat*. Teharn: Miras-i Maktub (in Persian)
- Fekri Saljughi, A. (1964). *Gazurgah*. Kabul: Dolati (in Persian)
- Fekri Saljughi, A. (1964). *Khiaban*. Kabul: Jami. (in Persian).
- Fekri Saljughi, A. (2007). *Mazarat-i Herat*. Herat: Ahrari. (in Persian)
- Franke, U. (2015). "Ancient Herat Revisited. New Data from Recent Archaeological Fieldwork". *Greater Khorasan*. Vol 29, pp 63-88. (in English)
- Franke, U; Urban, T. (2017). *Excavations and Explorations in Herat City. Staatliche Museen zu Berlin - Preubischer Kulturbesitz and Ancient Herat Project*. Stuttgart: Hans D. Beyer. (in English)
- Franke, U., Urban, T. & Khairzade, K. M. (2020). *The 'Musalla'-Complex in Herat Revisited: Recent Archaeological Investigations at the Gawhar Shad Madrasa, Drawing the Threads Together Studies on Archaeology in Honour of Karin Bartl, Edited by Alexander Ahrens, Dörte Rokitta-Krumnow, Franziska Bloch and Claudia Bührig*, Zaphon: Münster (eds.), 91-142. (in English)
- Gammell, C.P.W. (2016). *The pearl of Khorasan a history of Herat*. London: Hurst & company. (in English)
- Garakani Dashteh, S., Mortezaei, M., & Esmaeli Jelodar, M. E. (2021). Building Pairing Features on Herat Street Axis (Comparative Study of Pairing

- Samples on Herat Street and Transoxiana Architecture Collections in Timurid Era). *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 11(28), 197-217. (in Persian)
- Garakani Dashteh, S., & Mortezaei, M. (2022). Gong and Saray, A Study of the Royal Collections of the Mongol Emperors and Ilkhanid Dynasty in the Thirteenth and Fourteenth Centuries. *Athar*, 42(4), 450-469. (in Persian)
- Golombek, L. (1969). *The Timurid shrine at Gazurgah*. Toronto: The Trusteed of the Royal Ontario Museum and University of Toronto press.
- Golombek, L. & Wilber, D. (1995). *The Timurid architecture of Iran and Turan*. Translated by K. Afsar & Y. Kiani. Tehran: Miras-i Farhangi. (in Persian)
- Hafiz-i Abru, G. (1970). *Joghrafiya-i-hafiz-i abru- rabe-i-Herat*, edited by N. Mayel Heravi. Tehran: bonyad Farhang-i Iran. (in Persian)
- Hafiz-i Abru, G. (2020). *Joghrafiya-i-hafiz-i abru- rabe-i-Khorasan*, edited by S. A. Al-i Davoud. Tehran: Bonyad-i Mahmud Afshar. (in Persian)
- Heravi, S. (2006). *Tarikhnam-i Herat*. Edited by Gh. Tabatabaee majd. Tehran: Asatir. (in Persian)
- Homayun, S. (2001). *Herat in the Timurid period*. Pishavar: Sayar. (in Persian)
- Jeihani, H. & Rezaeipour, M. (2017). *Manzar-i Bagh*. Teharn: Kashan University & Pazhuheshkad-i Farhang. (in Persian)
- Khafi, F. (2007). *Mojmal-i Fasihi*. Edited by M. Naji Nasrabadi. Tehran: Asatir. (in Persian)
- Khowandmir, G. (1993). *Maaser-al-Moluk with: Khatem-e- kholasat-al-akhbar*. Edited by M. H. Mohaddes. Tehran: Rasa. (in Persain)
- Khowandmir, G. (2009). *Makarem-al-akhlagh*. Edited by M. Ashigh. Tehran: Miras-i Maktub. (in Persain)
- O'kane, B. (2004). *Timurid Architecture in Khorasan*. Translated by A. Akhsheini. Mashhad: Bonyad-i Pazhuheshhaye Islami. (in Persian)
- Pugachenkova, G.A. (1976). *Architecture of Central Asia in the XV*. Tashkent: Publishing House of Literature and Art. (in Russian)
- Raimkulov, A.A; Siddiqova, G.X. (2011). "On the Formation of Urban Culture in Kesh-Shahrisabz". *Archeology of Uzbekistan*, 1 (2), 99-107. (in Russian)
- Saber Heravi, M. (2007). *baghname-i Herat*, Mashad: molkeaazam. (in Persian)
- Samarkandi, K. (1993). *Majma-al-Bahrain-o-Matla-al-Saedain*. Edited by A. Navaei. Tehran: Moaseese Motaliat-o-Tahghighat-i Farhangi (in Persian).
- Shirnavaei, A. (1944). *Majales-al-Nafaies*. Edited by A. Hekmat. Tehran: Bank-i Malli. (in Persian)

- Subtelny, M. E. (1991). "A Timurid edugational and charitable foundation: The Ikhlasiiya Complex of Ali Shir Navai in 15th-Century Herat and Its Endowment". *Journal of the American Society*, 3 (10), 38-61. (in English)
- Tabibi, A. (1989). *A brief history of Herat in the Timurid era*. Tehran: Hirmand. (in Persain)
- Vaeiz, A. (2007). *Maqsad al-Eqbal al-soltani-e wa Marsad al-Amal al-xaqani-e*. Edited by N. Mayel Heravi. Tehran: Institute for humanities and cultural studies. (in Persian)
- Zamchi Esfazari, M. (1960). *Rozat al-jannat fi osaf-e madinat-e Herat*. Edited by M. Emam. Tehran: Tehran University. (in Persian)